

BADIIY MATNDA SHEVALARNING LINGVOPOETIK TALQINI**Jamoliddinova Iroda Bahodir qizi****Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), kata o'qituvchi****University of Business and Science****irodajamoliddinova8@gmail.com****Axmedova Shaxzoda Rasuljonovna****UBS lingvistikasi (o'zbek tili)****magistratura 1-kurs talabasi****shaxxxxxzoda@gmail.com**<https://doi.org/10.5281/zenodo.20570686>

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy o'zbek she'riyatining yorqin vakili Guljamol Asqarova ijodida sheva elementlarining qo'llanilishi va ularning badiiy matndagi lingvopoetik vazifalari tadqiq etiladi. Tadqiqot obyekti sifatida shoiraning "Uyg'otguchi alla", "Turnalar yo'li" va "Dil fasli" to'plamlari tanlab olingan. Maqolada shevaga xos so'z va iboralarning lirik qahramon ruhiyatini ochish, asarning emotsional-ekspressiv bo'yog'ini kuchaytirish hamda milliy lisoniy manzara yaratishdagi o'rni tahlil qilingan. Lingvopoetik va lingvokulturologik tahlillar asosida shoira tomonidan dialektizmlarning badiiy transformatsiyaga uchratilishi va ularning adabiy til imkoniyatlarini kengaytirishga qo'shgan hissasi yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: lingvopoetika, dialektizm, sheva, badiiy matn, Guljamol Asqarova, lirik qahramon, milliy kod, lingvokulturologiya, "Uyg'otguchi alla", transformatsiya.

Аннотация. В данной статье исследуется использование диалектных элементов и их лингвопоэтические функции в художественном тексте на примере творчества известной узбекской поэтессы Гульжамол Аскаровой. Объектом исследования послужили сборники «Уйготувчи алла» («Пробуждающая колыбельная»), «Турналар йўли» («Путь журавлей») и «Дил фасли» («Сезон души»). В статье анализируется роль диалектных слов и выражений в раскрытии внутреннего мира лирического героя, усилении эмоционально-экспрессивной окраски произведения и создании национальной языковой картины мира. На основе лингвопоэтического и лингвокультурологического анализов освещается художественная трансформация диалектизмов и их вклад в расширение возможностей литературного языка.

Ключевые слова: лингвопоэтика, диалектизм, диалект, художественный текст, Гульжамол Аскарова, лирический герой, национальный код, лингвокультурология, «Уйготувчи алла», трансформация.

Abstract. This article investigates the use of dialectal elements and their linguapoetic functions in literary texts, drawing on the creative works of the prominent Uzbek poet Guljamol Asqarova. The poetry collections "Uyg'otguchi Alla" (The Awakening Lullaby), "Turnalar Yo'li" (The Path of Cranes), and "Dil Fasli" (Season of the Soul) serve as the research objects. The study analyzes the role of dialect-specific words and phrases in revealing the lyrical hero's psyche, enhancing the emotional-expressive coloring of the work, and constructing a national linguistic picture of the world. Based on linguapoetic and linguacultural analyses, the artistic transformation of dialectisms by the poet and their contribution to expanding the potential of the literary language are highlighted.

Keywords: linguapoetics, dialectism, dialect, literary text, Guljamol Asqarova, lyrical hero, national code, linguaculturology, "Uyg'otguchi Alla", transformation.

KIRISH

Globalashuv jarayonlari jadallashgan bugungi davrda har bir xalqning milliy o'zligini, tili va madaniyatini saqlab qolish masalasi strategik ahamiyat kasb etadi. Til nafaqat aloqa vositasi, balki xalqning madaniy xotirasi va intellektual salohiyatini jamlagan xazinadir. Ayniqsa, o'zbek she'riyatida milliy ruhni, xalq og'zaki ijodi an'analarini yangi poetik tafakkur bilan sintez qilish tendensiyasi kuzatilmoqda.

Badiiy matn tahlilida lingvopoetik yondashuv shuni ko'rsatadiki, lisoniy birliklarning semantikasi faqat lug'aviy ma'no bilan cheklanmaydi, balki ularda milliy mentalitetning "genetik kodi" yashiringan bo'ladi.[2012.-160b.] Iste'dodli shoira Guljamol Asqarova ijodida xalqning ko'p asrlik tajribasi mahsuli bo'lgan sheva elementlari va xalqona iboralar badiiy matnning ichki strukturasi belgilovchi asosiy komponentga aylangan. Shoira ushbu birliklarni o'zining individual-mualliflik uslubiga bo'ysundiradi va ularga yangi falsafiy-estetik mazmun yuklaydi. [2008.-160b.] Til nafaqat axborot almashish vositasi, balki xalqning dunyoqarashi, mifologik qatlamlari va estetik ideallari jamlangan tirik organizmdir. Zamonaviy o'zbek she'riyatida, xususan, ayol ijodkorlar lirikasida jonli xalq tili elementlaridan, sheva va lahja qatlamlaridan foydalanish asarning badiiy ta'sir quvvatini oshiruvchi asosiy omillardan biriga aylandi.

Iste'dodli shoira Guljamol Asqarova ijodi o'zining xalqchil tili va samimiy ifoda uslubi bilan ajralib turadi. Uning "**Dil fasli**" (1998), "**Turnalar yo'li**" (2010) va "**Uyg'otguchi alla**" (2007) to'plamlari lisoniy tahlilga tortilganda, ularda "mahalliy koloristka" va "lingvopoetik individuallik" uyg'unligi ko'zga tashlanadi.

METODLAR

Tadqiqotning metodologik asosi til, madaniyat va poetik tafakkur o'rtasidagi aloqalarni o'rganishga yo'naltirilgan zamonaviy tilshunoslikning antropotsentrik tamoyillariga tayanadi. Shoira ijodidagi sheva elementlarining lingvopoetik tabiatini ochib berish uchun quyidagi kompleks metodlar izchillikda qo'llanildi:[2001. – 208 s.]

1. Lingvopoetik tahlil metodi: Ushbu metod orqali sheva elementlarining (dialektizmlarning) badiiy matndagi estetik va poetik funksiyalari aniqlandi. Bunda shevaga xos so'zlar shunchaki lisoniy birlik sifatida emas, balki:[2012. – 160 b].

Lirik qahramonning individual portretini chizish;

Matnning emotsional-ekspressiv muhitini (tonalligini) yaratish;

Badiiy tasvir vositasi (metafora, metonimiya) sifatida xizmat qilish imkoniyatlari tahlil qilindi.

2. Lingvokulturologik interpretatsiya: Guljamol Asqarova she'riyatidagi sheva elementlari "madaniy kod" (cultural code) sifatida tahlil qilindi. Bunda "Uyg'otguchi alla" to'plamidagi milliy-etnografik birliklarning o'zbek xalqi mentaliteti, urf-odatlar va qadriyatlari bilan bog'liqligi o'rganildi.[2001. – 208 s.] Metod yordamida til birligining zamirida yotgan madaniy konseptlar (masalan: *bashik, alla, tuproq, non*) ochib berildi.

3. Kontekstual va semantik tahlil: Sheva so'zlarining lug'aviy (denotativ) ma'nosi va ularning she'riy kontekst ichidagi konnotativ (qo'shimcha badiiy) ma'nolari o'rtasidagi farqlar qiyoslandi. Shoiraning "Dil fasli" va "Turnalar yo'li" to'plamlaridagi sheva elementlarining oddiy so'zlashuv nutqidan badiiy estetik birlikka aylanish jarayoni kuzatildi.

4. Transformatsion tahlil: Ushbu metod sheva elementlari va paremiyalarning (maqol, matallarning) an’anaviy (kanonik) shakli bilan shoira tomonidan o’zgartirilgan (mualliflik) shaklini o’zaro qiyoslash imkonini berdi. [2012. –160 b.] Bunda:

Komponent almashtirish: Iboradagi bir so’zning sheva varianti bilan almashtirilishi;

Kontaminatsiya: Ikki xil sheva iborasining bir matnda uyg’unlashishi kabi usullar tahlil markaziga qo’yildi.

5. Miqdoriy (Statistik) metod: Tadqiqot davomida shoira uchta asosiy to’plamida eng ko’p qo’llanilgan sheva elementlari va etnografizmlar saralandi. Bu metod sheva elementlarining shoira uslubidagi chastotasini (takrorlanish darajasini) aniqlash va ularning dominant xususiyatlarini belgilashga xizmat qildi.

6. Qiyosiy-tipologik metod: Guljamol Asqarova tomonidan qo’llanilgan sheva elementlarining adabiy til normalari bilan o’zaro munosabati, ularning tilning lug’at boyligini boyitishdagi o’rni umumiy tilshunoslik qonuniyatlari doirasida qiyoslandi.

NATIJALAR

Shoira ijodi orqali unutilgan yoki kam qo’llanadigan 50 dan ortiq xalqona iboralar faol muomalaga qaytarildi (reabilitatsiya). Guljamol Asqarova she’riyatining lisoniy korpusini tahlil qilish natijasida sheva elementlarining badiiy matndagi o’rni bo’yicha quyidagi ilmiy xulosalar shakllantirildi:

1. Sheva leksikasining tematik tasnifi: Shoira ijodida qo’llanilgan sheva elementlari semantik ko’lamiga ko’ra to’rt asosiy guruhga ajratildi:

Maishiy-etnografik leksika: Qishloq turmush tarzi va xonadon muhitini ifodalovchi birliklar (*masalan: moshguruch, chimdim, tandir, supracha, cho’g’*). Bu so’zlar "Dil fasli" to’plamida lirik qahramonning bolalik xotiralari va sog’inchini ifodalashda yetakchilik qiladi.

Qarindoshlik va munosabat terminlari: Shevaga xos bo’lgan murojaat shakllari (*masalan: aya, onajonim, jigargusham*). "Uyg’otguchi alla" to’plamida ushbu birliklar emotsional yuklamani oshirishga xizmat qilgan.

Tabiat va dehqonchilik leksikasi: Voha tabiatiga xos bo’lgan o’simlik va joy nomlarining sheva variantlari.

Somatik (tana a’zolari) birliklar: Inson holatini ifodalovchi xalqona so’zlar (*masalan: ko’ngilning "uvali" bo’lishi, bag’ri butunlik*).

2. Lingvopoetik funksiyalarning aniqlanishi

Tadqiqot davomida sheva elementlarining matn yaratishdagi quyidagi funksiyalari modellashtirildi:

Nominal funksiya: Muayyan hududga xos tushunchalarni o’z nomi bilan atash orqali mahalliylik (kolorit) yaratish.

Ekspressiv-stilistik funksiya: Adabiy tildagi neytral so’zlarni shevaga xos bo’yoqdor so’zlar bilan almashtirish orqali she’rning ta’sirchanligini oshirish.

Individual-mualliflik funksiyasi: Shoira sheva so’zini olib, uni yangi poetik obrazga ko’chiradi. Masalan, "Turnalar yo’li"da *yo’l* va *manzil* tushunchalari shevaga xos falsafiy iboralar bilan boyitilgan.

3. Paremiologik birliklarning transformatsiyasi: shoira tayyor maqol va matallarni o’zgarishsiz qo’llashdan qochadi. U quyidagi transformatsiya usullaridan foydalangan:

Leksik kengayish: Maqol tarkibiga sheva unsurlarini kiritish orqali uning ekspressivligini yangilash.

Semantik siljish: Sheva matallarining an'anaviy ma'nosini lirik qahramonning ichki iztiroblariga moslashtirish.

4. Lisoniy rehabilitatsiya ko'rsatkichlari: Guljamol Asqarova o'zining uchta asosiy to'plami orqali:

Adabiy tilning chekkasida qolib ketayotgan **40 dan ortiq** arxaik va dialektal birliklarni badiiy muomalaga qaytardi.

Sheva elementlari hisobiga o'zbek she'riyatida "**ayol tili**" (gender lingvistikasi)ning o'ziga xos lisoniy qatlamini shakllantirdi.

5. Konseptual xarita: Tahlillar natijasida shoira ijodida sheva leksikasi yordamida shakllangan asosiy konseptual zanjir aniqlandi: "Qishloq → Ona → Sheva → Sog'inchi → Milliy o'zlik". Ushbu zanjirda sheva elementlari barcha bo'g'inlarni birlashtiruvchi "lisoniy yelim" vazifasini o'tamoqda.

MUHOKAMA

Milliy mentalitet va lisoniy manzara: Guljamol Asqarova she'riyatida sheva elementlari shunchaki matn elementi emas, balki "xalq ruhining lisoniy in'ikosi" sifatida namoyon bo'ladi.

An'ana va Modernizm sintezi: Shoira an'anaviy birliklarni transformatsiya qilish orqali ularga yangi hayot bag'ishlaydi. Maqolning mantiqiy yakunini kutilmagan obraz bilan almashtirish (paradoks) kitobxonni chuqurroq mushohada yuritishga majbur qiladi.

Til rivojiga ijobiy ta'sir: Ijodkor o'zbek tili ekspressiv imkoniyatlarining cheksizligini ko'rsatadi. Uning asarlarida qadimiy qatlam va zamonaviy intellektual she'riyatning uyg'unlashishi tilimizning elastikligini isbotlaydi. Tadqiqot natijasida olingan ma'lumotlar zamonaviy o'zbek tilshunosligining antropotsentrik va lingvokulturologik paradigmalari doirasida quyidagicha talqin qilinadi:

1. Sheva elementlari — "Milliy kod" tashuvchisi sifatida, Guljamol Asqarova she'riyatida sheva birliklari shunchaki lisoniy ekzotika emas, balki xalqning dunyoqarashi va qadriyatlarini o'zida jamlagan "milliy kod" vazifasini o'taydi. Xususan, "Uyg'otguchi alla" to'plamida qo'llanilgan dialektizmlar ona va bola o'rtasidagi muqaddas rishtani xalqona, samimiy tilda ifodalashga xizmat qiladi. Bu N.Mahmudov tomonidan ilgari surilgan "tilning madaniy xotirasi" tushunchasiga to'la mos keladi.[2008. –160 b]. Shoira adabiy tildagi tayyor qoliplardan qochib, jonli xalq tilidagi "issiq" so'zlarni tanlashi natijasida matnning emotsional quvvati ortgan.

2. Lingvopoetik transformatsiya va mualliflik mahorati, shoira sheva elementlarini matnga mexanik tarzda ko'chirib o'tkazmaydi. "Dil fasli" va "Turnalar yo'li" to'plamlarida sheva so'zlarining yangi poetik obrazlar hosil qilish jarayoni kuzatiladi. Masalan, oddiy so'zlashuvda qo'llaniladigan sheva iborasi shoira qalamida intellektual metaforaga aylanadi. Bu jarayon badiiy matnning lingvopoetik elastikligini namoyish etadi. [2021.–45–49]. Shoira dialektizmlarni adabiy til normalari bilan uyg'unlashtirish orqali "adabiy til — sheva" munosabatlarida yangi, estetik jihatdan boyitilgan muvozanatni yaratgan.

3. Ayol ruhiyatining lisoniy in'ikosi (Gender aspekti), muhokama jarayonida aniqlangan yana bir muhim jihat — sheva elementlarining "ayol nutqi"ga xos jozibasidir. Guljamol Asqarova ijodida ayol lirik qahramonning dardini, sog'inchini va ichki kechinmalarini ifodalashda sheva elementlari eng ta'sirchan vosita bo'lib xizmat qiladi. Bu holat o'zbek she'riyatida lisoniy olam manzarasining gender xususiyatlarini o'rganishda yangi manba bo'la oladi.

4. Lisoniy rehabilitatsiya va til boyligi, shoira ijodi orqali unutilayotgan, arxaiklashgan yoki faqat ma'lum hududiy chegarada saqlanib qolgan birliklarning badiiy muomalaga qaytarilishi (reabilitatsiya) o'zbek adabiy tili lug'at boyligini ekstensiv jihatdan boyitadi. Bu esa adabiy tilning

faqat kitobiy soʻzlar hisobiga emas, balki jonli xalq tili hisobiga ham rivojlanishi kerakligi haqidagi nazariy qarashlarni amaliy jihatdan tasdiqlaydi.

5. Konseptual yaxlitlik, shoironing barcha toʻplamlari boʻylab oʻtgan umumiy lisoniy chiziq — bu samimiylikdir. Sheva elementlari ushbu samimiylikni taʼminlovchi asosiy lisoniy tayanchdir. Muhokamalar shuni koʻrsatadiki, sheva unsurlari asar matnida begona jism boʻlib koʻrinmaydi, aksincha, ular sheʼrning ritmik, musiqiy va gʻoyaviy qurilishiga toʻliq singib ketgan.

XULOSA

Shoira ijodida sheva elementlari shunchaki badiiy bezak yoki hududiy belgi emas, balki asarning kontseptual asosini tashkil etuvchi madaniy-falsafiy birliklardir. "Uygʻotguchi alla" toʻplamida bu birliklar milliy oʻzlikni anglashning lisoniy asosi boʻlib xizmat qilsa, "Dil fasli" da lirik qahramonning ruhiy kechinmalarini individuallashtiruvchi vositaga aylangan. Guljamol Asqarova sheva leksikasi va paremiyalarini badiiy matnga koʻchirishda ularni mualliflik filtri orqali oʻtkazadi. Tayyor shakllarni yangi poetik obrazlarga aylantirish, ularning semantik koʻlamini kengaytirish orqali oʻzbek sheʼriyatida "xalqona soddalik va intellektual teranlik" sintezini yaratishga muvaffaq boʻlgan. Shoira unutilayotgan yoki faqat jonli muloqotda saqlanib qolgan koʻplab dialektal birliklarni badiiy muomalaga qaytardi. Bu jarayon oʻzbek adabiy tilining ekspressiv imkoniyatlarini kengaytirish bilan birga, uning milliy-madaniy immunitetini mustahkamlashga xizmat qiladi. Ijodkor sheva elementlari oʻzbek ayoli nutqiga xos boʻlgan noziklik, samimiylik va dardchilikni ifodalashda yetakchi oʻrin tutadi. Bu esa oʻzbek tilshunosligida "ayol tili" va gender lingvistikasini oʻrganish uchun boy empirik material taqdim etadi. [2001.–208 s]. Mazkur maqolada qoʻllanilgan lingvopoetik tahlil usullari zamonaviy oʻzbek sheʼriyatining lisoniy xususiyatlarini tizimli oʻrganishda metodologik namuna boʻlishi mumkin. Xulosa qilib aytganda, Guljamol Asqarova sheʼriyati — sheva va adabiy tilning oʻzaro uygʻunligi orqali milliy ruhni aks ettiruvchi yuksak badiiy-lisoniy hodisadir.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Asqarova, G. *Dil fasli: Sheʼrlar*. – Toshkent: Choʻlpon, 1998. – 32 b.
2. Asqarova, G. *Uygʻotguchi alla: Sheʼrlar*. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. – 64 b.
3. Asqarova, G. *Turnalar yoʻli: Sheʼrlar (Zulfiyaxonim izdohlari)*. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2010. – 32 b.
4. Mahmudov, N. *Tilning mukammal tadqiqi yoʻllarini izlab... (Lingvokulturologiya)*. – Toshkent: Akademiya nashr, 2012. – 160 b.
5. Yoʻldoshev, M. *Badiiy matnning lingvopoetik tahlili*. – Toshkent: Fan, 2008. – 160 b.
6. Berdiyev, H., Rasulov, R. *Oʻzbek tilining paremiologik lugʻati*. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1984. – 288 b.
7. Safarova, R. *Leksik-semantik munosabatlarning turlari*. – Toshkent: Fan, 2008. – 144 b.
8. Mamatov, A. *Frazeologizmlarning shakllanishi va rivojlanish masalalari*. – Toshkent: Fan, 1999. – 112 b.
9. Maslova, V. A. *Lingvokulturologiya*. – Moskva: Akademiya, 2001. – 208 s.
10. Teliya, V. N. *Russkaya frazeologiya. Semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokulturologicheskiy aspekti*. – Moskva: Yaziki russkoy kulturi, 1996. – 288 s.
11. Qahhorova, G. "Eshqobil Shukur sheʼriyatida xalqona iboralarning qoʻllanilishi" // *Oʻzbek tili va adabiyoti*. – Toshkent, 2021. – №3. – B. 45–49.
12. Ashurova, D. U. *Kognitivniy i lingvokulturologicheskiy aspekti xudojestvennogo teksta*. – Tashkent: Fan, 2003. – 32 s.

